

İTİL BULGARLARI VE COĞRAFYACILAR VOLGA BULGARS AND GEOGRAPHERS

Halil İbrahim GÖKBÖRÜ *
Ahmed ALDAHROUJ *

Öz

İtil (Volga) Bulgarları hakkında bilgi veren Arapça coğrafi kaynaklar, bu bölgede yaşayan halkın hayatı ve bu insanlar hakkındaki haberleri belgeleyen ilk kaynaklardır. Bu kaynaklarda Bulgarların yurdunun İtil Nehri'nin kenarında bir yer olduğu var sayılmaktadır. Bu kaynaklar onların yaygın olduğu bölgeleri, gelenek ve göreneklerini, inançlarını, ürünlerini, sahip oldukları hayvanları, ticari ilişkilerini ve orada yaşayan diğer topluluklarla siyasi ilişkilerini bize sunmaktadır. Bu bilgilere o bölgeyi ziyaret etmeyi başaran seyyah ve coğrafyacılar aracılığı ile ulaşılmıştır. İbn Fadlan, Gırnatî ve İbn Battuta gibi bazı seyyah ve coğrafyacılar Bulgarlara ait kişisel izlenimlerini yazmış oldukları notlar ile aktardılar. Bu seyyah ve coğrafyacıların bir kısmı bu bilgileri aynı zamanda Müslüman tüccarlar ve Müslüman ülkelerle bağlantısı olan Bulgar tüccarlarından topladılar. Arap coğrafyacı ve seyyahların aktardığı bu nadir kayıtlar, daha önce herhangi bir dilde kaynak bulunmayan bu uzak ilke hakkında bize özet ama değerli bilgiler vermektedir. Bu nedenle, Arapça kaynaklar ve zaman içinde emsal olan Rus kaynakları, İtil Bulgarlarının coğrafyası ve etnografyasını ilk ortaya çıkaran kaynaklar olarak kabul edilmiştir.

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırıkkale/Türkiye, higok@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-8405-6498>.

* Doktora Öğrencisi Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, ahmad.dah222@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9297-0765>

•
Anahtar Kelimeler

İtil, Bulgar, İbn Fadlan, Gırnatî, İbn Rüsteh

•
Abstract

The Arabic geographical sources that give information about Volga Bulgarians, are the forefront of the sources that documented the news and life of the people of that country. In these sources, it is assumed, the hometown of this people is the banks of the Volga River. These sources provide us a picture of their area, customs, traditions, beliefs, products and animals in addition to their commercial and politic relations with the peoples living there. This information had been got through some geographers and travelers who were able to visit this country. A few travelers and geographers such as Ibn Fadlan, Granati and Ibn Battuta had transferred their personal observations through the texts that were written by themselves. These authors collected also this information through the Bulgarian merchants who had relations to the Muslim countries or Muslim merchants, who were connected to that country. These rare records quoted by Arabic geographers and travelers in the Arabic language give us brief but important notices about this far country with no resources in any language. Therefore, Arabic sources and Russian sources, which have been precedents in time, are accepted as the first sources to reveal the geography and ethnography of the Volga Bulgarians.

•
Keywords

Volga, Bulgar, Ibn Fadlan, Granati, Ibn Rustah

GİRİŞ

İdil Bulgarları hakkında yapılan araştırmalarda esasen bu ilk Müslüman Türk devletinin tarihinin ana hatları ortaya çıkarılmıştır. Ancak Arapça kaleme alınan bazı coğrafya eserlerinin henüz araştırmalara yeterince yansıtılmadığı görülmektedir. Bazıları yazma olarak kütüphanelerde bulunan bu kaynakların içerdiği önemli bilgiler, İdil Bulgarlarının tarihi seyrini kökten değiştirmese de biline katkı yapması bakımından dikkate değerdir. Öte yandan tarihi kaynakların farklı bir bakış açısıyla okunması, bilinenden farklı bilgiler ve değişik sonuçlar elde etmeye de imkân vermektedir. Bu bakımdan bu çalışmada Bulgarlar hakkında bilgi veren münhasıran Ortaçağ Arapça coğrafya kaynakları ile seyahatnameler değerlendirmeye alınarak İdil Bulgarlarının sosyal ve siyasal yaşamlarına ilişkin genel bir portre çizilmeye çalışılmıştır. Değerlendirme esnasında müteahhir ve çağdaş eserlerle yapılan mukayese ile son araştırmalardaki kimi kayıtlar da göz önünde tutulmuştur.

1. Bulgarların Ülke Sınırları ve İklim Şartları

Orta Çağ Arap coğrafyacıları, Bulgarların İtil Nehri'nin orta boylarında yaşadıklarını kaydederler. Halbuki ilk Bulgarlar, Kafkasya'da yaşıyorlardı (Solmaz, 2018, 21-24; Taşağil, 2000, s. 472-473) ve bu müelliflerin bunu bilmedikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte aşağıda bahsedeceğimiz gibi onların İtil Nehri'nin ortasına yerleştiklerini biliyorlardı. Bu müelliflerin hepsi, Bulgarların İtil Nehri'nin orta havzasının Doğu kıyısında yaşadığı konusunda hemfikirdirler. Ancak bu toplulukların bulunduğu "iklimi" tanımlarken ihtilafa düşmektedirler. Nitekim İslam müellifleri arasında yaygın olan dünya coğrafyası tanımlamasına uygun olarak Ortaçağ Müslüman coğrafyacılar, eski Grek ve Roma'dan da esinlenerek dünya coğrafyasını tanımlarken Ekvator ile Kuzey Kutbu arasında kalan ve insanların yoğun olarak yaşadıklarını farz ettikleri bölgeleri *iklim* adını verdikleri 7 paralel dairesine ayırmışlardır. Birinci iklim ekvatora yakınken, yedinci iklim Kuzey Kutbuna yakındır. Ülkeleri ve milletleri de bu *iklimlere* göre yerleştirmişlerdir. (Yâkût el-Hamevî, 1979, C. I, s. 25; el-Bağdadî, 2014, C. I, s. 14; Ak, 2000, C. XXII, s. 28-30) Bu geleneksel iklim tarifine uygun olarak, Mesudî ve İbn İyas, Bulgarların ülkesinin *iklim* bakımından "yedinci bölgede" kaldığını söylerken, (Mesudî, 2005, C. I, s. 140; İbn İyas, s. 117) İdrisî ve Dımaşkî ise "altıncı ve yedinci bölgeler arasında" bulunduğunu ifade etmektedirler. (İdrisi, 2002, C. II, s. 914, 959; Dımaşkî, 1865, s. 21-22)

Esasen Bulgarların ülke sınırlarını kesin olarak belirlemek kolay değildir. Zira Bulgarlar da kendi çağındaki diğer devletler gibi, hudutları devletin gücüne veya

zayıflığına bağlı olarak genişleyen veya daralan bir topluluk idi. Bu bakımdan güçlendikleri dönemde sınırları bir nebze büyüyerek “altıncı ve yedinci bölge” arasında kalacak biçimde yayılmış ve geniş bir bölge halini almıştır. Bununla birlikte komşu ülkelerin baskısı sonucu güçlerini yitirdiklerinde sınırları daralarak yedinci bölgeden ibaret kalmış görünüyor. Genel olarak coğrafyacıların bahsettiklerine göre Bulgar toprakları, kuzeydeki Slavların, güneydeki Hazarların, batıdaki İtil Nehri'nin (İbn Rüsteh, 1892, s. 141; İbnu'l-Müncim, 1988, s. 122, 141) ve doğudaki Oğuzların (Anonim, 1999, s. 144) sınırları arasında yer almaktadır. İbn Battuta, Bulgarların komşusu olan bölgeye “Karanlık Bölge” (Arz ez-Zulme) denildiğini söylemektedir. (İbn Battuta, 1992, s. 337) Çünkü o zamanlar o bölgede çok az insanın yaşadığı tahmin ediliyor, bölge hakkında yeterince bilgi bulunmuyordu.

Bugün yapılan araştırmalar, Bulgarların XI. ve XIII. yüzyıllar arasındaki dönemde, Veliki Ustyug'tan Saratov'un güneyine ve Murom'dan Ufa sınırlarına kadar hudutlarını genişlettiği ve nüfuzlarını artırdığını göstermektedir. (Barthold, 1996, s. 84)

İtil Bulgarlarının ülkesi, en Kuzey noktada bulunmasından ötürü değişik bir zaman ve iklim yapısına sahipti. Nitekim dünya coğrafyasının bu bölgesinde yazın geceler kısa gündüzler uzun; kışın da geceler uzun, gündüzler kısa olarak gerçekleşirdi. Sıcaklık bakımından soğuk bir iklime sahip olan bölgenin bu özelliği seyyahlar tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır.

İtil Bulgarları hakkında bilgi veren müelliflerden biri olan İbn Fadlan, buraya bir ziyaret yapmış ve bunu seyahatnamesinde anlatmıştır. İbn Fadlan, mevsim olarak ilk bahar sonuna doğru Bulgar ülkesine ulaşmıştır (12 Muharrem 310/ 12 Mayıs 922). (İbn Fadlan, 1959, s. 113) O, Bulgar ülkesindeki zaman kavramının anlaşılması için kendi gözlemlerini şu şekilde anlatmaktadır: *“Hükümdarın Bağdatlı terzisiyle sohbet maksadıyla benim kubbeli çadırıma girdik. Bir insanın Kur'an'ın on dörtte birinden daha az okuyacağı kadar süre konuştuk (yaklaşık yarım saat). Yatsı ezanını bekliyorduk. Ezan okunmaya başladı. Çadırdan çıktık. Sabah olmuştu. Müezzine ne ezanı okudun dedim? O da sabah ezanı okudum dedi. Yatsı ezanı nerede? dedim. Biz yatsıyı akşamla beraber kılarız dedi. Geceye ne oldu? dedim. Gördüğün gibi, siz gelmeden daha kısaydı. Uzamaya başladı dedi”* (İbn Fadlan, 1959, s. 124-125; a.mlf., 1995, s. 55) Bu konuşma muhtemelen haziran ayının sonunda, belki temmuz ayı içinde yapılmıştır. Zira konuşmadan anlaşıldığı kadarıyla müezzin, artık günlerin kısalmaya başladığına vurgu yapmaktadır. Kuzey yarım kürede günlerin kısalmaya başlaması 21 Haziran'dan sonradır.

İbn Fadlan orada şahit olduğu gündüz ile gece arasındaki farklılığını şu sözlerle tanımlamaktadır: *“Onların ülkesinde gündüzler çok uzundur. Senenin bir kısmında gündüzler uzar, geceler kısalmır. Sonra geceler uzar, gündüzler kısalmır. Varışımızın ikinci gecesinde kubbeli çadırımın dışında semaya baktım. Çok az sayıda yıldız gördüm. Zannedirim 15 yıldız vardı. Orada akşam namazından önceki şafak hiç kaybolmuyor; gece de pek karanlık değil. Bir ok atımlık mesafeden insan insanı tanıyabiliyordu”*. (İbn Fadlan, 1959, s. 125; a.mlf., 1995, s. 55.)

Coğrafi eser müelliflerinden olan Ebü'l-Fida da esasen bazı Bulgarların söylediği iddia edilen ‘gece kısalması ve şafağın kaybolmaması’ durumunu doğrulayan ifadeler kullanarak şöyle demektedir: *“Bu söz doğrudur; kırk sekiz buçukluk paralelde şafak kaybı yaz aylarında alacakaranlık olmadan başlamaktadır”*. (Ebü'l-Fida, 1840, s. 217)

Öte yandan Kuzey Afrikalı Arap seyyahı İbn Battuta, Altın Ordu'nun başkenti olan Saray kentini ziyareti sırasında Bulgar şehrine de uğramıştı. Onun ziyareti yaz mevsimine denk gelen Ramazan ayı içerisinde vuku bulmuştu. Bulgar şehrinde oruç tutan bir kişinin akşam ne yaptığına dair notlar alan seyyah şöyle demiştir: *“Akşam ezanı okunduğunda orucumuzu açtık, o esnada yatısı ezanı okundu ardından yatısı ve teravih namazı kıldık, ardından güneş doğdu”*. (İbn Battuta, 1992, s. 338)

Bu bölgede kış mevsiminde gece-gündüz arasındaki zaman farkı tersine dönüyordu. Tespitlere göre kış aylarında gündüz üç buçuk saat sürmekteydi. Nitekim bir kış mevsiminde ülkeyi ziyaret eden müelliflerden zamanın dil alimi Cuvâyilaki şöyle demiştir: *“Gündüzler dört vakit şeklindeydi; her namaz arka arkaya kılınıyordu, rekâtlar ezanla ve kametle birlikte kısa kısa idi”*. (İbnü'l-Esir, s.51; İbn İyas, s.117)

Bulgar ülkesinin hava şartları da coğrafyacıların merakını uyandırmıştır. Bölge kış aylarında düşük sıcaklıkları ile bilinmektedir. Ülkede çoğu zaman yaz aylarında bile karlar erimemekteydi. Bulgar halkı, yerdeki toprağı nadiren kuru olarak görürdü. (Yâkût el-Hamevî, 1977, C. I, s. 486; İbn İyas, s.117)

el-Gırnatî, ülkedeki soğuk havanın şiddetini tanımlarken *“ölen bir kimsenin cenazesinin altı ay boyunca defnedilemediğini”* vurgulamaktadır. Zira toprak kış aylarında adeta bir demir gibi sertleşmekte ve mezar kazmak mümkün olmamaktadır. Nitekim müellif, o bölgede ikamet ederken vefat eden oğlunu yerin sert olmasından dolayı üç ay sonra defnettiğini belirtmiştir. Müellif, kışın donan İtil ırmağının bu durumunu da hayretle gözlemlemiştir: *“Nehir zemin gibi sert olacak biçimde dondu. Atlar, buzağular, bütün hayvanlar üzerinde yürüyorlar, adeta buzda hayat mücadelesi veriyorlardı”*. (Gırnatî, 1993, s. 138; Mûnis, 1986, s. 315-316)

Ancak yaz aylarında hava karışık oluyordu. Bu zamanda gökyüzü bulutlarla doluyor, şimşek ve yağmur eksik olmuyordu. Bu gürültülü bulutlar İbn Fadlan'ın notlarından anlaşıldığına göre, Bulgarların inançlarında yer alan "*Müslüman ve kâfir cinlerin arasındaki mücadeleden*" (!) kaynaklanıyordu. (İbn Fadlan, 1959, 124, 132; a.mlf., 1995, s. 54)

Özellikle coğrafya müellifleri bize İtil bölgesindeki en önemli şehirlerin isimlerine ulaşmamıza imkân sağlamıştır. Bulgar şehri (Belar) ülkenin başkentidir ve İtil Nehri'nin doğusunda yer almaktadır. Bu kayıtlardan şehir ile nehir arasında yaklaşık beş buçuk km mesafe bulunduğu anlaşılmaktadır (İbn Fadlan, 1959, s. 136) İtil nehrinde şehre ait bir liman vardır. Bölge halkı Müslüman'dır. İnsanlar, kış aylarında ahşap evlerde; yaz aylarında çadırlarda yaşamaktadırlar. Şehrin ortasında bir cami yer almaktadır. (İstahrî, 1927, s. 225) Bu şehre bağlı ilçe olabilecek fazla yerleşim yerleri bulunmamaktadır. (İbnü'l-Verdî, 2008, s. 37)

Bir diğer önemli kent olan Suvâr da İtil nehri kıyısında bulunmaktadır. (Makdisî, 1991, s. 316; Kemaloğlu, 2018, C. VIII, s. 256) Bulgar şehri ile arasındaki mesafe yaklaşık sekiz buçuk *merhale*dir (yaklaşık 350 km). (el-Mağribî, 1958, s. 138) Suvâr halkının evleri de tıpkı Bulgarlarınkı gibi ahşaptandır. (İdrisî, 2002, s. 918)Yine bu şehrin de bir camisi bulunmaktadır. (İstahrî, 1927, s. 225; İbn Havkal, 1992, s. 335; Bîrûnî, 1955, s. 579)

2. Bulgarlara Ait Etnografik Kayıtları

2.1. Köken Bilgileri

İtil Bulgarları hakkında bilgi veren coğrafyacılar, Bulgarların yaşadıkları yerlerin muhtemelen çok uzakta bulunmasından dolayı onların adları ve kökenleri konusunda hatalı kayıtlar aktarmışlardır. Nitekim bazı kayıtlara göre Bulgarlar, Berğaz; (Mesudî, 2005, C. I, s. 140) Bulkâr; (İbn Rüsteh, 1892, s. 141; İbnü'l-Müncim, 1988, s.122) Belâr; (Ebü'l-Fida, 1840, s. 217) Berğar (el-Bekri, 1992, C. I, s. 263) gibi farklı isimlerle anılmışlardır. Fakat birçok coğrafyacı da Bulgar olarak isimlendirmiştir. Özellikle bu ülkeleri gezip kendi gözleriyle gören seyyahların kayıtları bunların en doğru olanlarıdır. Bulgar kelimesi Türkçedeki "bulgamak" fiilinden türemiştir ve "bulgar" kelimesi karışmak, karıştırmak, karışmış olmak anlamlarına gelmektedir. Bu adı taşıyan gruplar, Avrupa'dan gelen Hunlar ile Karadeniz'in kuzey kıyılarında yaşayan Türk kabileleri arasındaki birleşmeden türemiştir. (Kemaloğlu, 2018, 255)

Ancak bu insanların kökeni konusundeki görüşler birbirinden farklıdır. İlk görüş, onların Slav oldukları yönündedir. Bunlar arasında Bulgar ülkesini ziyaret eden İbn Fadlan Bulgar hükümdarına "Slav kralı" olarak isim vermiştir. (İbn Fadlan, 1959, s. 113; a.mlf., 1995, s. 47) Yine el-Bekri'nin bu konudaki görüşü

de Bulgar yöneticilerinin Slav ırkına mensup olduğu yönündedir (el-Bekri, 1992, C. I, s. 330) İkinci görüş ise Türk olduklarına dairdir. Bu görüşün ilk sahibi ise Mesudî'dir. Mesudî esasen başlangıçta, *et-Tenbih ve'l-Eşraf* kitabında ilk görüşü destekleyerek "onlar Slavların bir kolu" olduğunu ileri sürmüştü de, (Mesudî, 1938, s. 122) sonradan bu görüşünü değiştirerek Türk olduklarını savunmuştur. Mesudî şöyle diyordu: "Onlar Türklerin bir koludur". (Mesudî, 2005, C. I, s. 140) Öte yandan İstahrî'nin söylediğine göre ise "Bulgar dili Hazar diline benzemektedir". (İstahrî, 1927, s. 225) Bilindiği üzere Hazarlar, Türk'tür. Fakat üçüncü görüş sahipleri ise Bulgarların Türkler ve Slavlardan gelen karışık soy olduğunu savunurlar. İtil Bulgar delilleri buna cevap mahiyetindedir. Nitekim Dımaşkî ve İbnü'l-Cevzî'nin kayıtlarında geçen bir rivayete göre, Bağdat'ta buldukları sırada kendilerine sorulan: "Siz hangi millettensiniz?" sorusuna Bulgarlar "Türk ve Slav ırkıdanız" diye cevap vermişlerdir. (Dımaşkî, 1865, s. 263; İbnü'l-Cevzi, 1992, C. XV, s. 279)

Bulgarların başlangıçta Kafkas bölgesinde yaşadığı belirtilmişti. Hazarların baskı yapması nedeniyle kuzeye göç etmek zorunda kalan Bulgarlar, iki kısma ayrıldılar. İlki kuzey doğuya göç etti ve İtil Nehri'nin ortasına yerleştiler. Bunlar daha sonra İtil Bulgarları olarak tanınmışlardır. Bu çalışmanın da konusunu oluşturan gruptur. İkinci kısım ise Doğu Avrupa'ya göç etmiş ve Tuna Nehri'nin kıyısına yerleşmişlerdi. (İsmail, 2006, s. 49-51; Taşağıl, 2000, s. 472-473) Şüphesiz coğrafyacılar İtil Bulgar'ını ve Avrupa'ya göç edip Tuna Nehri etrafına yerleşen Bulgarları birbiriyle karıştırdılar. Tuna Bulgarları oradaki insanlar arasında yaşarken gün geçtikçe kendi kültürlerinden uzaklaşmış, onların kültürlerini benimsemiş ve nihayet Hıristiyan dinine girmişlerdir. Bu yüzden bazı coğrafyacılar, Bulgarların "Slav" ırkına mensup olduklarını düşünmüşlerdir.

Bundan farklı olarak Türk olduğunu söyleyenlerin de dayandığı iki sebep vardır: Birincisi, İstahrî'de geçen, Bulgar dilinin, yukarıda geçtiği üzere, Hazarların diliyle aynı olduğu vurgusudur. İkincisi de Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lügati't-Türk* adlı kitabında Bulgarların dillerinin Türkçe olduğunu söylemiş olmasıdır. (Kaşgarlı, 1917, C. I, s. 30; a.mlf., 1998, C. I, s. 30)

Bununla birlikte, Slav ve Türk ırklarının karışmış olması da muhtemeldir. Dolayısıyla bu da yabana atılamaz. Ancak İtil Bulgarlarının, zamanla maruz kaldıkları savaşlar neticesinde İtil Nehri civarındaki Slavlar ile benzer tarihi şartları yaşamaları, ortak daimî göçlere tabi olmaları yüzünden karışık bir ırka dönüştükleri de yadsınamaz. Slavların bazı kültürel özelliklerini benimseyen Bulgarların yine de tamamen Slavlaşmadıkları, milli benliklerine ait unsurları muhafaza ederek kendi dillerini, kimliklerini ve dinlerini korudukları anlaşılmaktadır.

2.2. Sosyal Yaşamları

Coğrafya müelliflerinden İbn Rüsteh'in tespitine göre Bulgar toplumu üç kabileden oluşmaktadır. Bunlar, Burlâs, Eşğil ve Bulkâr'dır.¹ (İbn Rüsteh, 1892, s. 141) Bu gruplar kendi aralarında sık sık savaşırlardı; fakat bir düşman onlara saldırdığında ona karşı koymak için birleşirlerdi. (Anonim, 1999, s. 144) Hangi yönetici toplumun başında olursa olsun, Bulgar toplumu inancını sürdürürdü. Tespitlere göre İtil Bulgarları İslam dinini Hanefi mezhebi üzerinden benimsemiştir. (İbn Rüsteh, 1892, s. 141) İslam dininin bu bölgeye nasıl ulaştığı hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Mesudi ve el-Bekri, 'Bulgar hükümdarının gördüğü bir rüya' neticesinde Müslüman olduğunu ifade etmektedir. (Mesudî, 2005, C. I, s. 140; el-Bekri, 1992, C. I, s. 263) Kazvinî, Müslüman 'bir salih adamın Bulgar hükümdarına geldiğini' söylemektedir. Kazvinî'nin dediğine bakılacak olursa, sözü edilen 'salih zat' geldiği sırada Bulgar hükümdarı ile eşi hayattan umudunu kesecek derecede ağır bir hastalığa yakalanmış idi. Bu adam onlara şöyle dedi: "Sizi tedavi edersem dinimi kabul eder misiniz?" Onlar da: "Evet!" dediler. Bunun üzerine 'salih zat' onları tedavi etti; onlar da Müslüman oldular. Hükümdarın İslamiyet'e girmesiyle birlikte Bulgar halkı da Müslüman oldu. (Kazvinî, trz, s.612) Yakut el-Hamevi ise onların Müslüman olma sebebini bilmediğini söylüyor. (Yâkût el-Hamevî, 1977, C. I, s. 486)

Bununla birlikte bu rivayetlerin kesinliğinden bahsetmek mümkün değildir; ancak bu kayıtlardan Bulgarların İslam dinini ve mahiyetini bildiklerini anlıyoruz. İslamiyet, onlar için ilk kez gördükleri bir şey değildi. Ancak iman, bilgi gerektirir; insanın bilmediği ya da görmediği bir şeye inanması mümkün değildir. Büyük olasılıkla Bulgarlar, İslam dinini kendilerine uzak Müslüman ülkelerden gelen Müslüman tüccarlar aracılığıyla tanıdılar. Böylece İslam dininin burada yayılışının bölgeye ticaret amacıyla gelen Müslüman tüccarlar ile olan görüş ve fikir alışverişi sayesinde olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Bulgarlar fırsat bulduklarında da hakkında bilgi edindikleri İslamiyet'i seçtiler.

İbn Fadlan ise İslamiyet'in benimsenmesiyle ilgili olarak Bulgar hükümdarının faaliyetinden bahsetmektedir. Nitekim ona göre, Bulgar hükümdarı İlteber Almış, Bağdat'taki Abbasi Halifesi Muktedir Billah'a (908-932) bir mektup göndermiş, ondan ülkesinde İslam dinini anlatması için bir heyet talep etmiştir. Halifelik heyetinin Bulgar Devleti'ne gitmesiyle de Bulgar hakanı Almış ve halkı İslam dinini yakından tanımıştır. (İbn Fadlan, 1959, s. 67-68; a.mlf., 1995, 24; Taşağıl, 2000, s. 473; Kemaloğlu, 2018, s. 257; Uyar, 2020, s. 302)

¹ İlyas Kemaloğlu'na göre Bulgarların teşekkülünde yer alan Türk kabileleri Eskill, Bersul ve Barancer adlarını taşırlar. (Kemaloğlu, 2018, s. 256.).

Bununla birlikte Bulgarların tamamı Müslüman olmamıştır. Aralarında putperestlerin bulunduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Rüsteh'e göre, onun zamanında yani III./IX. yüzyılda Bulgarlar arasında putperestler de vardı. Bunlar, sevgilileri ile karşılaştıkları zaman onlara secde ederlerdi. (İbn Rüsteh, 1892, 141) Yine Bulgar topluluğu arasında Hıristiyanlık'tan etkilenenler de vardı. Ancak Hıristiyanlık, Bulgarların son zamanlarına doğru yayılmıştır. Ebü'l-Fida ve bazı müellifler, kimi Bulgarların Hıristiyan olduğunu söylemektedirler. (Ebü'l-Fida, 1840, s. 217; el-Mağribi, 1959, s. 204) Bununla birlikte Bulgarlar arasında resmi dinin İslam olduğu ve bu ülkede asıl ve en yaygın din olduğuna şüphe yoktur. Günümüzde yapılan son arkeolojik araştırmalar bunu doğrulamaktadır. (Yazıcı, 1992, s. 75-76)

İbn Fadlan'ın seyahatnamesindeki kayıtlar arasında Bulgarların yaşam tarzları ile gelenek ve göreneklerine dair bazı bilgiler mevcuttur. Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, Bulgar toplumunun gelenek ve görenekleri arasında bir kısmının, inançlarına rağmen İslam'ın öğretilerinden çok uzak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Fadlan, erkek ve kadın ilişkileri hakkında gözlem yaparken bu hususu vurgulamaktadır: *Erkekler ve kadınlar nehre iner hep beraber çıplak olarak yıkanurlardı. Yüzerken kadınların erkeklerden gizlenmesi için çok uğraştım. Fakat başaramadım. Bununla beraber asla zina etmezler. Aralarında zina eden birini, kim olursa olsun, dört kazık çakıp kollarından ve bacaklarından bu kazıklara bağlarlar. Balta ile onu baştan ayağa ikiye bölerler. Kadın için de aynı cezayı verirler. Bundan sonra zina eden kadın ve erkeğin parçalarından her birini bir ağaca asarlar. Hırsız da zina yapan kişi gibi öldürürlerdi.* (İbn Fadlan, 1959, s. 134; a.mlf., s. 61; Solmaz, 2018, s. 93-94)

Bununla birlikte Bulgar hakanı Almış, kendi milletinin İslam dini hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığını görüyordu. Bu konuda halkının İslam dinini ve hukukunu iyi öğrenmesini sağlamak amacıyla Bağdat'a elçi göndererek Abbasi Halifesi'nden İslam dinini öğretecek alimler talep istemiştir. (İbn Fadlan, 1959, s. 67-68, Solmaz, 2018, s. 112)

İbn Fadlan, Bulgarların kubbeli çadırlarda yaşadıklarını söyler. Bu çadırların en büyüğü hükümdarın çadırıdır. Hükümdar çadırı binden fazla kişiyi ağırlayabilecek kapasitedir. (İbn Fadlan, 1959, s. 131; a.mlf., s. 59) İbn Fadlan, çadırlarla ilgili bu tespitini Bulgar ülkesine yaz aylarında gittiği için yapmaktadır. Oysa İstahrî, Bulgarların kış mevsimindeki yaşamlarına ilişkin de gözlem yapmıştır. Nitekim o, Bulgarların kışın soğuktan korunmak için ahşaptan yapılmış binalarda, yaz aylarında da çadırlarda yaşadıklarını belirtmektedir. (İstahrî, 1927, s. 225)

Öte yandan Endülüslü müellif el-Gırnatî de bu ahşap evleri tarif etmiştir. O, bu evlerin çam ağacından yapıldıklarını, ağaç gövdeleri birbiri üzerine konularak inşa edildiğini, tavanlarına ahşap tabaka konulduğunu, içinde ateş yakıldığında hamam gibi ısındığını, evlere küçük kapılardan girildiğini ve koyun derisi ile kaplandığını söylemektedir. (Mûnis, 1986, s. 315) Öte yandan bu gibi ahşap evler, halen Rusya'nın köylerinde, özellikle Sibiry'a da benzer tarzda inşa edilip oradaki hava şartlarına uygun biçimde kullanılmaktadır.

Seyyah İbn Fadlan'ın, kişilerin kıyafetleri üzerine yaptığı tespitlere göre şapka elbiselerin önemli bir parçasıydı. Hükümdarın huzuruna çıktıklarında ona saygıdan şapkayı çıkartıp koltuk altına koyarlardı. (İbn Fadlan, 1959, s. 131; a.mlf., s. 58) Bulgar toplumunun geleneklerinden bahseden İbn Fadlan şöyle demektedir: *"Onların âdetine göre bir adamın erkek çocuğu doğarsa onu babası değil, dedesi alır; adam oluncaya kadar ona bakmaya babasından daha çok hak sahibi olduğunu söyler. Ayrıca içlerinden biri ölürse ona çocukları değil kardeşleri mirasçı olurlar"*. İbn Fadlan, hükümdara, bunun İslam dini bakımından caiz olmadığını ve mirasın nasıl taksim edilmesi gerektiğini anlatmış, görünüşe göre o da bunu kavramıştır. (İbn Fadlan, 1959, s.132; a.mlf., 1995, s. 59; Solmaz, 2018, s. 84)

İbn Fadlan'ın Bulgar toplumunun gelenek ve göreneklerine dair yaptığı tespitler arasında çarpıcı örnekler de vardır. Mesela Bulgar halkı, şimşek düşen eve yaklaşmazdı; çünkü bu evde yaşayan insanların Allahın gazabına uğradıklarına inanırlardı. (İbn Fadlan, 1959, s. 132; a.mlf., 1995, s. 59) Aynı zamanda köpeklerin ulumalarını kutsal sayarlar, onu duyduklarında mutlu olurlardı. O yılı verimli bereketli ve barış yılı olarak nitelendirirlerdi. (İbn Fadlan, 1959, 127; a.mlf., 1995, s. 56)

Yine önemli tespitlerden biri, cinayet suçuna ilişkindir. Bulgar toplumu arasında şayet bir kişi kasten adam öldürürse o kişinin kendisi de öldürülürdü. Eğer hata ile cinayet işlenmişse, tahtadan bir sandık yaparlar, katili içine kapatıp, yanına üç ekme ve bir şişe su bırakarak bir ağaca asıp terk ederler, Allah'ın onu affetmesi için güneşin ve yağmurun altında bırakırlardı. (İbn Fadlan, 1959, 132; a.mlf., 2018, s. 60)

Eğer bir şeyleri bilen akıllı bir insan olduğunu görürlerse, 'bunun tanrıya hizmet etmesi gerekir' deyip ipe boynundan bir ağaca asarlar ve cesedi çürüyünceye kadar indirmezlerdi. (İbn Fadlan, 1959, 133; a.mlf., 2018, s. 60; Solmaz, 2018, s. 85)

3. Bulgarların Ekonomik Yaşamlarına Dair Kayıtlar

3.1. Tarım ve Hayvancılık

Bazı Müslüman coğrafyacıları, Bulgarların yaşadıkları bölgelerin şiddetli soğuklara maruz kalmasından ötürü o yörelerde meyve yetişmediğini iddia etmişlerdir. (Ebü'l-Fida, 1840, s. 217; Kalkaşandî, 1914, C. IV, s. 462; İbn Siphahizâde, 2006, s. 220) Bu görüşte bulunanlar, umumiyetle Bulgar ülkesine gitmemiş olan müelliflerdir. Böyle iddialarda bulunan Ebü'l-Fida, Kalkaşandi gibi muteber müelliflerin Bulgar ülkesine gitmedikleri bilinmektedir. Halbuki Bulgarların ülkesine giden ve orada yaşamış olan coğrafyacılar bu iddianın tersini söylemektedirler. Mûnisin tespitine göre bunlardan biri olan el-Gırnafi, Bulgarların bu bölgede yerleşik hayat kurduklarını, çiftçilikle uğraştıklarını, meyve, sebze ve hububat ettiklerini ifade etmektedir. Ona göre Bulgarların ülkesinde çeşitli ve bol meyve yetişmektedir. (Mûnis, 1986, s. 318)

İbn Rüsteh'de ekilen başlıca hububatların buğday, arpa ve akdarı olduğu belirtilmektedir. (İbn Rüsteh, 1892, s. 141) Bu bölge ayrıca büyük ve siyah turp, (Ebü'l-Fida, 1840, s. 217) tatlı karpuz yetiştiriciliği ile meşhurdur. Hatta kış aylarında karpuzu koruma imkânı olduğu söylenmektedir. (Mûnis, 1986, s. 318)

Bulgar ülkesi özellikle yeşil ve sirkeden daha ekşi elma ile öne çıkmaktadır. İbn Fadlan bu elmayı genç kızların yediğini ve şişmanladıklarını ifade etmektedir. Ayrıca bu ülkede fındık ağacı yetiştiriciliği de yaygındır ve sık ağaçlar ile tıpkı ormanı andırmaktadır. (İbn Fadlan, 1959, s. 128; a.mlf., s. 57; Solmaz, 2018, s. 106)

İbn Fadlan'ın notlarında bu bölgede dikkatini çeken en önemli şey, yapraksız, nadir ağaçlardır. Bunların başları hurma ağacı gibidir. Bulgarlar bu ağaçların gövdesini delerler; bu delikten baldan daha tatlı bir su çıkar; eğer biri bu sudan fazla içerse tıpkı şarap içmiş gibi sarhoş olur. (İbn Fadlan, 1959, s. 129; a.mlf., s. 57)

Bu bölge aynı şekilde hayvanların çeşitliliği ile de bilinmektedir. Bazı hayvanların çok olması bazılarının da nadir olması seyyahların dikkatini çektiğinden gördüklerini ve duyduklarını bize aktarırlar. Bu notlar sayesinde bazı hayvanların günümüzde yaşamadıkları anlaşılmaktadır.

Başta İtil Nehri olmak üzere bu bölgede çok sayıda ırmak ve göl bulunmaktadır. Bu sular balık çeşitliliği ile zengin idi. Bu balıklardan bir grubu iri, az kılçıklı ve bol bulunurdu. el-Gırnafi bu balık çeşitlerini şu şekilde anlatmaktadır: *"Bu Volga nehrindeki balık türlerini daha önce hiçbir yerde görmemişim. Bir balık güçlü bir adamın taşıyabileceği ağırlığa denkti; ayrıca başka bir balık çeşidi ise güçlü bir devenin taşıyabileceği ağırlığa denkti. Küçük balık çeşitleri de vardı. Bu balıklar kılçiksız, başları kemiksiz ve dişsizdi."* (Mûnis, 1986, s. 317)

el-Gırnatı'nın bahsettiği bir balık çeşidi çok bulunduğundan fiyatı da düşük idi. Bu yüzden herkes alabiliyordu: *"Bu balık cinsi 80 kg civarında idi, fiyatı ise yarım dirhemdi. Bu balığın karnından bir ay boyunca kandili aydınlatacak yağ çıkardı"*. (Mûnis, 1986, s. 317) İbn Fadlan'ın kaydına göre, Bulgar ülkesinde zeytin ve susam yağı bulunmuyor; bunların yerine balık yağı kullanılıyordu. (İbn Fadlan, 1959, 129; a.mlf., 1995, 58)

Bulgarların yaşamında köpek önemli bir yere sahipti. Özellikle kış aylarında, taşımacılık bu hayvanlar ile yapılıyordu. Bu bölgede diğer hayvanların karlı ve buzlu zeminde yürümleri olanaksızdı. Bölgeyi ziyaret eden seyyahlardan İbn Battuta bu köpeklerin öneminden bahsederek şöyle demektedir: *"Bulgarların yaşadığı yerlerden kuzeydeki bölgelere dek ulaşım vasıtası köpeklerin çektiği arabalardı. Bir arabayı dört köpek çekerdi. Bu bölgelerde rehberlik görevini, o bölgeye sürekli giden bir köpek yapardı. Bu köpeğin fiyatı bin dinar civarındaydı. Bir kabile kuzeyde bir bölgeye gitmek istediğinde en önde bu köpek giderdi. Bu köpek boynundan bir iple arabaya bağlanır, üç köpek de ona eşlik ederdi. Köpeklerin geri kalanı arabalarla onu takip ederdi. Bu köpekler sahipleri tarafından dövülmezler ve azarlanmazlardı. Yiyecek bulduklarında önce köpekler beslenir daha sonra insanlar yerdi. Aksi takdirde köpek sinirlenir sahibini hayat emaresi olmayan bir yerde terk edip giderdi"*. (İbn Battuta, 1992, s. 338-339)

Dolayısıyla köpeğin Bulgar toplumundaki yerinin diğer hayvanlardan daha önemli olduğu anlaşılmaktadır. İbn Fadlan'a göre de Bulgar toplumu köpeği kutsal sayar ve o ulduğunda mutlu olur, o yılın bereket ve bolluk senesi olduğunu kabul ederlerdi. (İbn Fadlan, 1959, 127; a.mlf., 1995, s. 56)

İbn İyas, bölgeyi ziyaret eden el-Cevâlikî'den naklen altı karış uzunluğunda gagası olan bir kuş türünden bahsetmekte ve bu kuşun etinin böbrek taşına deva olduğunu söylemektedir. (İbn İyas, s. 119) Aynı şekilde bu bölgede bol miktarda doğal arı kovanının bulunduğundan bahseden İbn Fadlan da Bulgarların ormandaki bu arı yuvalarını bildiklerini, buradaki balları aldıklarını ancak bu sırada zaman zaman düşman saldırılarına da maruz kaldıklarını belirtir. (İbn Fadlan, 1959, s. 134; a.mlf., 1995, s. 61) Bulgarlar muhtemelen bu balları yerleşim yerlerinde satıyor ve başka memleketlere de ihraç ediyorlardı. İbn Fadlan, ayrıca Bulgar bölgesinde kendisini şaşırtan şeylerden biri olarak yörede çok sayıda yılanın bulunduğunu kaydetmektedir. O şöyle diyor: *"Ağacın bir dalını on ve daha fazla yılan sarmalamaktadır. Buna rağmen onları öldürmemekte ve zarar vermemektedirler"*. (İbn Fadlan, 1959, s. 127; a.mlf., 1995, s. 56)

İbn Fadlan'ın bahsettiği hayvanlar arasında "Kergedane" dediği bir hayvan da vardır. Seyyah bu hayvanı daha önceden hiç görmediğini söylüyor. Çünkü kendisinin yaşadığı çöllerde bu hayvan yaşamamaktadır. Fakat oradaki insanların

anlattıklarına göre bu hayvan deveden küçük, öküzden büyük, kafası deve kafası, kuyruğu öküz kuyruğu gibi; bedeni katır bedeni, toynakları ise öküz toynağı gibidir. Başının ortasında kalın dairevi tek bir boynuz yer alır. Boynuz uzadıkça ucu tıpkı ok ucu gibi incelmektedir. Yeşil ağaç yapraklarıyla beslenen bu hayvan, gördüğü kişiye boynuzlarını kullanarak saldırır. Şayet bu hayvanı öldürmek isterlerse, ağaçların arasına pusu kuran avcılar zehirli oklar atarak onu yaralayıp öldürürlermiş. (İbn Fadlan, 1959, s. 141-142; a.mlf., 1995, s. 65-66) İbn Fadlan'ın tarif ettiği bu hayvanın gergedan olduğu açıktır.

3.2. Ticaret

İtil Bulgar Devleti, bir yandan Kuzeybatı bölgesindeki ülkelerle, diğer yandan da Güneybatı bölgesindeki ülkelerle bağlantı kurmuştur. İbn Rüsteh, Rus ve Hazarların birbirleriyle ticaret yaptıklarını ve ürünlerini sattıklarını söylemektedir. (İbn Rüsteh, 1892, s. 141) Aynı şekilde Mesudi de Hazarlar ile Bulgarlar arasındaki ilişkinin ticaret sayesinde geliştiğini belirtir. Müelliflerin tespitlerine göre tüccar kabileleri, Horasan'dan Hiva'ya oradan da Bulgar bölgesine ulaşıyordu. (Mesudi, 2005, C. I, s. 140)

Muhtemelen İtil Nehri üzerinde bulunan liman, Bulgar şehrinin, komşu ülkelerle ticareti geliştirerek uluslararası ticaret merkezi haline gelmesinde önemli rol oynamıştır. İbn Fadlan, İtil Nehri yakınında büyük ticari alışveriş merkezi olduğunu, burada değerli ve çok sayıda ürün ticareti yapıldığını söylemektedir. (İbn Fadlan, 1959, s. 136; a.mlf., 1995, s. 68)

Bulgar tüccarlar aktifliği ile bilinmekteydi. Ülkeden çıkıp Rusya'daki Visu (Ves) şehrinde ticaret yaparlardı, oradan kaliteli kunduz kürkü alıp, karşılığında Ruslara Azerbaycan kılıcı verirdiler. Bulgarlar, çeliğe su vererek Azerbaycan kılıcını daha sağlam hale getiriyorlardı. (el-Gımatî, 1993, s. 138) Bu kılıçların Ruslar arasında makbul olduğu anlaşılmaktadır. Bulgar tüccarları arasında Türk topraklarına giderek oradan canlı hayvan getirenler de vardı. (İbn Fadlan, 1959, s. 134-135; a.mlf., 1995, s. 61)

İbn Rüsteh, o dönemde Bulgar tüccarların çoğunlukla Samur derisi ticareti yaptıklarını söylemektedir. Bunu İbn Fadlan da doğrulamaktadır. Bulgar tüccarlar Müslümanlarla da ticaret yaparlardı. Ancak Ruslarla ticarete daha çok mal üzerinden trampa yaparlarken, Müslüman tüccarlardan mal karşılığı para alırlardı. Ürünlerin satışı yuvarlak beyaz dirhem ile yapılırdı. Bulgar tüccarları, samur derisinin fiyatı olarak Müslüman tüccarlardan iki buçuk dirhem alırlardı. (İbn Rüsteh, 1892, s. 142)

Bununla birlikte Bulgarların kendi paralarının da olduğu anlaşılıyor. Zira bazı tespitlere göre darphaneleri vardı. Ayrıca Ruslar kürk, deri, köle gibi emtiayı

Bulgar pazarına getirdiklerinde bunları Bulgarlara ve Araplara satıyorlardı. Bu ticaret sırasında ya Bulgarların veya Asya ülkelerinin paralarıyla satış gerçekleştiriliyordu. (Hâyd, 1985, C. I, s. 79)

Mallar belirlenen vergiler karşılığında alınıyor Bulgar Kralına veriliyordu. İbn Rüsteh, ticaret için gelen Müslümanlara ait gemilerden mallar üzerinden öşür vergisi (%10) alındığını ifade etmektedir. (İbn Rüsteh, 1892, s.142) İbn Fadlan ek olarak şu şekilde ifade etmektedir: “Eğer Ruslar ya da diğer yabancı milletlere mensup tüccarlar köle getirirlerse, hükümdar her on köleden birini kendi payı olarak alır. (İbn Fadlan, 1995, s. 145; a.mlf., 1995, s. 67)

Makdisî, Bulgarların çarşısında alınıp satılan malları şu şekilde tasnif etmektedir: “Kürkler, çeşitli hayvan derileri, balık yağı tutkalı, balık dişi, fındık, ok, kılıç, zırh, ayakkabı, şapka, halnec (ev eşyaları imalatı için bir ağaç çeşidi), köle, mum, bal, koyun, öküz bulunmaktadır”. (Makdisî,1991, s. 325; Miquel, 1985, C. II, s. 25-26)

3.3. Endüstri

Bu konudaki kayıtlar oldukça kısıtlı olmak birlikte, eldeki bulgulara göre Bulgarlar ticaret emtiasını endüstriyel mallara dönüştürebiliyorlardı. Hammaddelerin işlendiğine dair kayıtlar az da olsa dikkat çekicidir. Nitekim hayvan derisinden kürk elde eden Bulgarlar, aynı zamanda deriyi tabaklayıp ayakkabı ve çeşitli kıyafet malzemeleri haline dönüştürebiliyorlardı. (İsmail, 2006, s. 52) Ayrıca mücevher işlemede çok iyi durumda oldukları kaydedilen Bulgarların, demir gibi önemli madenleri de cilalayarak şekillendirdikleri bilinmektedir. (Abdulkerim, 1994, s. 39)

İbnu'l-Esir, Bulgarların imal ettikleri bir deri çeşidinin çok meşhur olduğunu belirtmektedir. O bölgede çok tutulan bu kaliteli deri, ‘siyah Bulgar derisi’ adı ile tanınırdı. (İbnü'l-Esir, s. 51) el-Gırnatî de Bulgarların maden parlatma işinde çok mahir ve bilgi sahibi olduklarını vurgulamaktadır. Nitekim Azeri kılıçlarını Ruslara satmadan önce kendilerine has yöntemlerle bunları parlatırlar ve ondan sonra satışını gerçekleştirirlerdi. (el-Gırnatî, 1993, s. 138)

4. Siyasi Yaşam

Bulgarların siyasi yaşamlarına dair kayıtlar da sınırlı olmakla birlikte değerlidir. İlk Müslüman Türk devletlerinden biri olarak bağımsız bir millet olan Bulgarların kendi hükümdarları, kendilerine has müesseseleri vardı. İstikrarlı bir siyasi yaşam sürmeleri hayatlarına yansımış ve nispeten müreffeh bir toplum olmuşlardır. Komşuları ile genelde iyi ilişki içerisinde bulunmaları, aradaki ticaretin gelişmesine imkân sağlamış ve merkezleri olan Bulgar şehrinin bir ticaret merkezi haline gelmesine yol açmıştı. Bununla birlikte komşu ülkelerle aralarında düşmanlık ve husumetin olduğu durumlar da olurdu. Nitekim Bulgar hakanı

Almış, düşman devletlerin saldırısından korunmak maksadıyla bir kale inşa etmek istediği zaman, bu işte kendisine yardım etmesi içi Abbasi Halifesi Muktedir Billah'a bir elçi gheyeti öndermişti. İbn Fadlan, bu hususu seyahatnamesinde açık bir şekilde belirtmiştir. (İbn Fadlan, 1959, s. 67; a.mlf., 1995, s. 51, 68)

Bulgarlar özellikle güneydeki Burdâs (Burtâs) adındaki komşularıyla sürekli savaş içinde oldukları anlaşılmaktadır. (İbn Rüsteh, 1892, s. 141; Himyeri, 1984, s. 88) Burdâs toplumu muhtemelen Bulgarlara tabi idiler ve çatışma da bu yüzden yaşanıyordu. Nitekim İstahrî, Burdâsların Bulgarlara tabi olarak yaşadığını söylemektedir. (İstahrî, 1927, s. 225) Bu bağlılık dolayısıyla da Burdâslar, Bulgar hakanına vergi (*cizye*) olarak yük hayvanları vermek zorundaydılar. (İbn Rüsteh, 1892, s. 141)

Ancak Bulgarların asıl düşmanı, Hazarlar idi. Görünüşe göre Hazarlar ile daha derin bir düşmanlıkları vardı. Hazarların güçlü oluşu, Bulgarların Hazarlara vergi vermesini kaçınılmaz kılmıştı. Bu durum İbn Fadlan'ın sözlerinde şu şekilde geçer: "*Hazar hakanı, Bulgar hakanından her yıl ev başına bir adet samur kürk vergi alır... Bulgar hakanının oğlu rehin olarak Hazar hükümdarının yanında bulunmaktadır*". (İbn Fadlan, 1959, s. 145; a.mlf., 1995, s. 65) Bu durum Bulgarların Hazarlara tâbi olduğunu göstermektedir. Bulgar prensinin de bu tâbiyet ve verginin yerine getirilmesi maksadıyla rehin tutulduğu anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Mûncim de esasen Bulgarların Hazarlara itaat ettiklerini söylemektedir. (İbnü'l-Mûncim, 1988, s. 122) Fakat bu kayıtları şüphe ile karşılamak gerekir. Nitekim bu müellif, Bulgarların Hazar topraklarındaki ticaret yollarını güvence altına almak ve gelebilecek kötülüklerden korunmak için vergi ödediğini de hatırlatır. Zira o bölgede bulunan ticaret güzergahı Bulgarlar için hayat damarı niteliğindedir. Herhangi bir devlete vergi ödemek, o devlete itaat etmek anlamına gelmez; bunu kendi çıkarlarını korumaya yönelik bir uygulama olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

İbn Fadlan'dan bir süre sonra *Sûretü'l-Arz* adında bir dünya coğrafyası yazan İbn Havkal, Rusların 358/969 yılında Bulgarlara ve Hazarlara karşı savaş başlattığını ve bu ülkeleri tahrip ettiğini kaydetmektedir. (İbn Havkal, 1992, s. 332) Esasen Rusların bu hamlesinin amacı da Bulgarları hâkimiyet altına almak olmayıp, Hazar Denizi'ne ulaşan yolu kontrol altına almak ve Asya ülkeleri ile olan ticareti kendi lehine çevirmektir. Zira Bulgar Hakanlığı bu saldırılardan sonra da varlığını devam ettirmiştir.

Bulgarlar zaman zaman Harezmîlerle de anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Zira bazan Harezmli yöneticileri, Harezm bölgesinden çıkararak Bulgar topraklarına giriyor ve buradaki malı mülkü yağmalıyorlardı. (İbn Havkal, 1992, s. 332)

Bulgar hakanlığı, Moğol dönemine kadar bağımsızlığını sürdürmeye devam etmiştir. Moğollar, 620/1223 yılında Bulgar Devleti'ne saldırdı. Ancak Bulgarlar onlara tuzak kurup hezimete uğrattılar ve saldırıyı engelledikleri gibi Moğolları geri püskürtmeyi de başardılar. (İbnü'l-Esir, 2003, C. X, s. 418) Fakat bu başarı uzun süre devam etmemiştir. Cengiz Han'dan sonra oğlu Oktay (Ögeday), han olarak Moğol tahtına çıktığında babasının fetihlerini tamamlamaya karar verdi. Altın Orda Devleti'ni kuracak olan yeğeni Batu Han (1241-1256) komutasında bir orduyu Avrupa'ya sefere gönderdi (633/1235). Moğollar, batıya giden ordu ile uzak doğuda yer alan Moğolistan'daki merkez olarak Karakurum arasında bulunan geniş topraklarda iletişim güvenliğini tehdit eden (el-Hemedani, 1983, s. 56; Hilal, 1997, s. 36.) bir düşman olarak Bulgarları gördüler. Böyle bir tehlikeyi ortadan kaldırmak için de Moğol ordusu Bulgar şehrine girerek erkeklerin yanı sıra kadın ve çocukları da katledip şehri tahrip etti (1236). (*The Chronicle of Novgorod*, 1914, C. XXXV, s. 81)

O sıralarda Bulgar hükümdarı olan İlhâm Han, Moğollara karşı çok uzun direnememiştir. İlhâm Han 635/1237 yılında Moğollara teslim oldu ve onlarla, himayesi altındaki tüm bölgeleri ve yerleşim yerlerini vermeye yönelik bir antlaşma yaptı. Bununla birlikte Moğollar, Bulgar hanının Moğollar adına adına para basması ve Bulgar hanlığının onlara tâbi bir eyalet haline gelmesi şartıyla bu antlaşmayı kabul ettiler. Bulgar hanı da bu şartları kabul etti ve bu suretle Moğol hanedanının Batıda ortaya çıkan ve zamanla bir Türk devleti haline gelen Altın Orda'ya (1241-1502) tabi oldu. (İsmail, 2006, s. 87; Kemaloğlu, 2018, s. 262)

Bazı Arapça kaynaklar bize, İtil Bulgarlarından bir heyetin 730/1330 yılında Kahire'ye geldiğini, Bulgar hükümdarının Memlâk Sultan'ına tâbi olduğunu, bu maksatla kılıç kuşandığını, düşmanları yok etmek için de sancak istediğini söylemektedirler. (el-Ömerî, 2010, C. III, s. 150-151)

Bu heyet, Bulgar hanlığının varlığını ve en azından yarı bağımsızlığını sürdürdüğünü gösteren en önemli kanıtlardan biridir. Bazı tarihçiler Moğol savaşıdan sonra bu devletin yıkıldığını ileri sürmüşlerdir. Bunların başında Rus tarihçi Pyotr Çebalisky vardır. Bu görüşü savunan tarihçilerin, Bulgarların Moğollarla yapılan savaşta katledildiklerini, Moğolların Bulgarları hâkimiyet altına aldıklarını, onların yerine Kazan eyaletinin ortaya çıktığını ileri sürdükleri gözlenmiştir. Burada ortaya çıktığı söylenen eyaletlerin hepsi Bulgar hanlığını oluşturuyordu. (Abdulkerim, 1994, s. 43) Bu görüşü savunanlara göre Bulgar hanlığı yok olmuştu. Bu durumda yukarıda sözü edilen ve Mısır'daki Memlük Devleti'ne gelen heyet nereden gelmiştir?

Bulgar Devleti, Altın Orda hanı Toktamış ile Timurlenk arasında çıkan savaşa kadar Altın Orda Devleti'nin himayesinde kalmıştır (793/1391). (Aldahrouj, 2016, s. 101-111; Kemaloğlu, 2018, s. 263) Daha sonra Bulgar toprakları Timur ordusunun askerleri tarafından istila ve imha edildi; Bulgar halkı da dağıldı. Bunların büyük kısmı Kazan Nehri'nin kıyılarına göç etmiş ve oraya yerleşmiştir. Böylece burada Kazan Hanlığı kurulmuştur. Kazan Hanlığı bünyesinde Bulgarların yanı sıra Kuman ve Altın Orda halklarından oluşan karışık bir topluluk meydana gelmiştir. Artık Bulgarlara dair bir haber alınamamaktadır. Bununla birlikte onların, günümüzde Çuvaşların atası olduğu kabul edilmektedir. (Taşağıl, 2000, s. 473)

SONUÇ

Bu kısa araştırmada genelde vakayiname türü eserlerde çok az yer verilen İtil Bulgarlarının siyasi ve sosyal varlığına ilişkin Arapça coğrafya ve seyahat kitaplarında yer alan bilgilerin ne denli önemli olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Buna göre bu seyyah ve coğrafya müelliflerinin değerlendirmelerinde yer alan Bulgar halkının yaşamlarına ilişkin gözlemler, hayatlarını sürdürdükleri bölgenin iklim şartları, nerelerde konaklayıp ikamet ettikleri; mevsim şartlarının bölgede nasıl gerçekleştiği hususları ortaya çıkarılmıştır. Bu çerçevede müelliflerin dikkatle belirttikleri iklim şartlarının, bölge halkının yaşamını şekillendiren ana unsurlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu farklı iklim şartlarına göre bölgede yaz aylarında geceleri kısa ve gündüzleri uzun, sıcaklık seviyesinin çok düşük olduğu genellikle vurgulanan bir tespit olmuştur. Ortaçağ'da yapılan bu tespitlerin bölgeyi günümüzde de karakterize eden bir özellik olması dikkat çekicidir.

Dolayısıyla bu kaynaklar aracılığıyla Bulgar toplumunun gelenek ve görenekleri hakkında bilgi edinmek mümkün olduğu gibi, bu uzak bölgede İslam dininin nasıl tanındığına dair gözlemler yapma imkânı da ortaya çıkmıştır. Nitekim İslam dinine ait kimi ritüellerin Önyasya havzasında yaşayan uluslara nazaran, Bulgar ülkesinde daha farklı biçimlerde icra edildiğine dair kayıtlar dikkati çekmektedir. Özellikle yaz mevsiminde zamanın nispeten hızlı bir şekilde aktığı bu kuzey memleketinde dini uygulamaların icrasını gösteren gözlemler oldukça önemli kayıtlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Bulgarlar ve kökeni hakkında coğrafyacıların görüşleri arasında farklı yaklaşım ve kayıtların olması bir başka önemli noktadır. Buna göre coğrafyacıların bir kısmı Bulgarların köken bakımından Slav olduğunu söylerken, diğer bir kısmı da Türk olduğunu iddia etmiştir. Bu konuda bilgi veren kaynaklar arasında yapılan karşılaştırma neticesinde Bulgarların kökenin Türk olduğuna dair herhangi bir şüphenin olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan Bulgarların yaşamında önemli yer tutan tarım ve hayvancılık hakkında kaynakların verdiği bilgilerin de çok değerli olduğu görülmektedir. Nitekim bu bölgede ekilen zirai ürün, ağaç ve o bölgede yaşayan kimi vahşi hayvan türlerine ait tespit ve gözlemler yapılmıştır. Mesela Bulgar ülkesinde, henüz çoğu Arap memleketinde tanınmayan bir gergedan cinsinin yaşadığını anlatan kayıtlar dikkat çekicidir.

Ayrıca bu seyyah ve coğrafyacıların kayıtları sayesinde, bölgedeki ticari faaliyetin ne denli önemli olduğu da ortaya çıkmaktadır. Zira yöredeki Bulgar toprakları üzerinde gerçekleştirilen ticaretin bölgeyi son derece önemli bir pazar haline getirdiği gözlenmektedir. Özellikle Bulgar halkına başkentlik yapan Bulgar şehrinin hem Bulgar hem de civar ülke tüccarları için son derece önemli bir ticaret merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Böylece, yine bu kayıtlardan hareketle, bu iktisadi faaliyetin gelişmesinde Müslüman ve gayri müslim tüccar sınıfının ne denli önemli bir rol oynadığı da ortaya çıkmaktadır.

Nihayet mezkûr seyyah ve coğrafyacıların eserlerine dayanılarak, Bulgar Devleti'nin komşu ülkelerle olan siyasi ilişkilerine, yaptıkları savaşlara, Moğol istilasına maruz kalarak Altın Orda Devleti'nin bir parçası haline gelişine ve en sonunda da Timur Devleti tarafından yıkılışına değinilmiştir. Böylece sözü edilen Arap müellifleri tarafından kaleme alınan bu coğrafya eserleri ve seyahat notları aracılığıyla, Bulgarların bağımsız olarak varlıklarını XIV. yüzyıl sonlarına dek sürdürdüklerine işaret edilmiştir.

EXTENDED SUMMARY

The Arabic geographical sources that give information about Volga Bulgarians, are at the forefront of the sources that documented the news and life of the people of that country. In these sources, it is assumed, the hometown of these people is the banks of the Volga River. These sources provide us a picture of their area, customs, traditions, beliefs, products, and animals in addition to their commercial and political relations with the peoples living there. This information had been got through some geographers and travelers who were able to visit this country. A few travelers and geographers such as Ibn Fadlan, Granati, and Ibn Battuta had transferred their personal observations through the texts that were written by themselves.

These travelers and geographers collected also this information through the Bulgarian merchants who had relations to the Muslim countries or Muslim merchants, who were connected to that country. These rare records quoted by Arabic geographers and travelers in the Arabic language give us brief but important notices about this far country with no sources in any language.

Therefore, Arabic sources and Russian sources, which have been precedents in time, are accepted as the first sources to reveal the geography and ethnography of the Volga Bulgarians.

The article deals with the talk about the state of the Volga Bulgarians, according to what was mentioned in the Arabic geographical sources, from two axes. The first is geographic: Where we highlight the geographical location of the Volga Bulgar state, and the description of the territory on which it was established; the length of the day and the shortness of the night in the summer, and vice versa for the winter months, in addition to the very low temperatures in this season. This contrast led the geographers write about it in detail, using literary words that make you live the situation as if you were in it, and this was evident in Ibn Fadlan's writings, as we are going to see.

As for the second axis, we talk about ethnography, and we discuss the origin of the Bulgarians and the views of geographers about it. and the social life that they lived, mentioning the most important tribes that make up Bulgarian society, their religious belief, their home, their clothes, and their daily lifestyle, in addition to the customs and traditions that they followed. We also talk about economic life, which is based on three main pillars: agriculture, animal husbandry, industry, and trade. Bulgarian society, like many medieval societies, practiced agriculture, where the cultivation of cereals and various fruit trees, especially apples were spread. We also learn about many animals scattered in those areas, as some of them today are among the extinct, we knew them through what geographers wrote about them. The abundance of lakes and rivers distinguished the Bulgarian state by its richness in thick wealth and its derivatives. The importance of the dog in the lives of the Bulgarians was also evident.

We also touch on the commercial role played by the Volga Bulgarian state. This state formed a link between the northwestern regions on the one hand, and the southern and southeastern regions on the other, to the extent that it became the first commercial center in the Volga Basin. As for the industry, we will review the most important industries in which the Bulgarians excelled and became famous, and the leather industries came on top of these industries. We conclude the conversation by shedding light on the political life of the regime, and their relations with their neighbors, whether peace or war. We briefly review their exposure to the Mongol invasion (633 / 1235), their subjugation to the Mongols, and then the campaign of Prince Timur on those areas in the year (793/1391), which was the cause of the end of that country.

KAYNAKÇA

- Ak, M. (2000). İklim. *İslam ansiklopedisi* (C. XXII, s. 28-30). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.
- Ebrar, A. (1994). *Mên hum et-Tetâr*. (Raşide Abdurrahim el-Sâbruni, Terc.). Kahire: el-Hey'etü'l-Mısîriyye el-Amme li'l-Kitab.
- Aldahrouj, A. (2016). *es-Siyaset'l-hariciyye li'd-devleti't-Teymuriyye fi Bilâd el-Kıpcak 771-807/1369-1405*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Aynu'ş-Şems Üniversitesi, Kahire.
- el-Bağdadî, S. A. 739/1339, (2014-2020). *Merâsîdü'l-ittıla alâ esmâi'l-emkine ve'l-bikâ*. (C. 1). (Gök, H. İ. Terc.). Ankara: Türk Türk Kurumu Yay.
- Barthold, V. V., (1996). *Tarihü't-Türk fi âsya el-vûsta*. (Süleyman, A. S. Arapça Terc.). Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb.
- Bekri, Abdülazîz b. Muhammed, (1992). *el-Mesâlik ve'l-Memalik*. Beyrut:Dârü'l-Garbi'l-İslâmi.
- Dımaşkî, Şeyhürabve, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman, 727/1327, (1865). *Kitâbu Nuhbeti'd-dehr fi acâibi'l-ber ve'l-bahr*. Petersburg: Academie Imperiale des Science.
- Bîrûnî, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmi (1955). *Kitâbu'l-kânûnu'l-Mesûdî*. Haydarabad: Matbaatu Meclisi Dâ'reti'l-Maarifi'l-Osmaniyye.
- el-Mağribî, Ebû Saîd Nûreddin Ebu'l-Hasan Ali b. Mûsâ El-'ansi (1958). *Bestû'l-arız fi't-Tûl ve'l-'arz*. (Hûan Karnit Hinîs & Me'hâd Mevlaya el-Hâsan, Tah.). Tatvân (Fas).
- Ebû Ubeyd el-Bekrî & Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed (1992). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmi.
- el-Gırnafî, Ebû Hamid Muhammed b. Abdurrahim (1993). *Tuhfetü'l-elbab ve nuhbetü'l-a'cab*. (el-Arabi, İ. Tah.). Eddârü'l-Beyda: Dârü'l-Âfâk el-Cedide.
- Ebû'l-Fida, İmâdüddin el-Melikü'l-müeyyed İsmail b. Ali (1840). *Takvimu'l-büldan*. Paris. Dârü't-Tıbbâ'tu's-Sultaniyye.
- Hâyd, F. (1985). *Tarihu't-ticâre fiş-şerk fi'l-'usûri'l-vûsta*. (Riza A. M. Arapça Terc.). Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb.
- Hilal, Â. (1997). *el-Alakât beyne'l-Mogol ve Evrûbâ ve Eserihâ ale'l-Âlemi'l-İslâmi*. Kahire: Ayin li'd-Dirasat ve'l-Buhûsi'l-İnsaniyye ve'l-İctima'yye.
- Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah (1984). *er-Ravzu'l-mi'tar fi haberi'l-aktar*. (Abbas, İ. Tah.). Beyrut: Mektebetu Lübnan.
- Anonim, (1999). *Hudûdü'l-âlem mine'lmeşrik ile'l-mağrib*. (el-Hâdi, Y. Tah.). Kahire: ed-Dârü's-Sakâfiyye lin-Neşir.
- el-Ömerî, Şihâbeddin Ahmed b. Yahya (2010). *Mesalikü'l-ebşâr*. (ec-Cebûri, S. Tah.). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye,
- İbn İyas, Muhammed b. Ahmed 930/1523, *Neşkü'l-ezhâr fi acâibü'l-aktâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, Nr. 03039, İstanbul.
- İbn Siphazâde, Muhammed b. Ali el-Bursevî (2006). *Avzâhü'l-Mesâlik İla Ma'rifeti'l-Buldân*. (el-Mehdi Tah.). Beyrut: 'İd er-Ravâziyye, Darû'l-Mağribü'l-İslâmi.
- İbn Battuta, Muhammed b. Muhammed Ukberi (1992). *Ruhletu İbn Battuta (Tuhfetü'n-nüzzar fi garaibi'l-emsar ve acaibi'l-esfar*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Fadlan, Ahmed b. Fadlan b. Abbas (1959). *Risaletu İbn Fadlan*. (Dehhan, S.). Şam: Metbû'at el-Mücemmau'l-İlmi fi Dımaşk, 1959.

- İbn Fazlan, (1995). *Seyahatname* (Şeşen, R. Çev.) İstanbul: Bedir Yayınevi,
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadi (1992). *Sûretü'l-arz*. Beyrut: Menşûrat Mektebetü'l-Hayat.
- İbn Rüsteh, Ebü Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste (1892). *Kitabu'l-a'laku'n-Nefise*. Leiden: E.J. Brill,
- İbnü'l-Müncim, İshak b. El-Hüseyn El-Müncim, 4/10, (1988). *Âkâmü'l-mürcân fi zikri'l-medâini'l-meşhûrât fi külli mekân*. Beyrut: Alem el-Kitab.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân el-Bağdâdî (1992). *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*. (Ata, M. A. A. & Ata M. A. Tah.). Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin (630/1233). *Tuhfetu'l-acâib ve turfetu'l-garâib*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, Nr. 00860, İstanbul.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin (2003). *el-Kâmil fi't-tarih*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İdrisî, Abdullah b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkî (2002). *Nuzhetu'l-muştak fi ihtiraki'l-afak*. Kahire: Mektebetu's-Sekâfetu'd-Diniyye.
- İsmail, L. A. (2006). *el-İslâm ve'l-müslimin fi havzi'l-Volga*. Kahire: Darü's-Sakâfetu'l-Arabiyye.
- İstahrî, Ebü İshâk b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (1914). *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*. Leiden: E.J. Brill.
- el-Kalkaşandî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed (1914). *Subhü'l-a'sa fi smaati'l-inşa*. Kahire: el-Matbatü'l-Emiriyye.
- Kaşgarlı Mahmud (1917). *Divanü lügati't-Türk*. İstanbul: Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye, Matbaatü Âmira.
- Kaşgarlı Mahmud (1998-1999). *Divanü lûgat-it-Türk Tercümesi* (C. I-III) (Atalay, B. Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kazvinî, Ebü Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd, 682/1283, (trz). *Asarü'l-bilad ve ahbarü'l-ibad*. Beyrut: Dâru Sadır.
- Kemaloğlu, İ. (2018). İdil Bulgar Devleti, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti -Müslüman Türk Devletleri-I-*. (C.VIII, 253-269). İstanbul: Siyer Yay.
- Makdisî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed (1991). *Ahsenü't-tekasim fi ma'rifeti'l-ekalim*. 3.baskı. Kahire: Matba'âtu Medbûli.
- Mesudî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (1938). *et-Tenbih ve'l-eşrâf*. Kahire: el-Mektebetü'l-Tarihiyye.
- Mesudî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (2005). *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Âsriyye.
- Miquel, A, (1985). *Cuğrafya dâru'l-İslâm el-beşeriyye hatta muntesaef el-kairîn el-hâdî âşar*. (Hurî, İ. Arapça Terc.). Dimeşk: Menşurât Dâru's-Sekâfe.
- Mûnis, H, (1986). *Târîhu'l-coğrafya ve'l-coğrafıyyûn fi'l-Endelüs*. 2.baskı. Kahire: Mektebetu Medbûli.
- Reşidüddin Fazlullah el-Hemedanî, 718/1318, (1983). *Câmiü't-tevarih, tarih hulefâ'i cenkizhan min Oktâyhan ilâ Teymürhan*. (Sayyad, F. A. Trc.). Beyru: .Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye.
- İbnü'l-Verdî, Sirâceddin Ömer b. El-Muzaffer b. Verdi (2008). *Haridetu'l-acâib ve feridetu'l-garâib*. (Zeyyeti, E. M. Z. Thk.). 2.baskı. Kahire: Mektebetu's-Sekâfetu'd-Diniyye.
- Solmaz, S. (2018). *İtil Bulgarları İbn Fazlan seyahatnâmesi'ne göre*. Konya: Çizgi Kitabevi.

- Taşagıl, A. (2000). İdil Bulgar hanlığı. *İslam ansiklopedisi*, (C. XXI, s. 472-474). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- The chronicle of Novgorod 1016-1471* (1914) (Vol. XXXV), (Michell, R. & Forbes, N. Tarns.). London: Camden third series, Royal Historical Society.
- Uyar, M. (2020). İdil (Volga) Bulgarları. *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*, (Gökbörü, H. İ. Ed.). Ankara: Nobel Yay.
- Yâkût el-Hamevî, Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (1977). *Kitâbu mu'cemi'l-büldan*, Beyrut: Dâr Sâdır.
- Yazıcı, N. (1992). *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.